

פרק ראשון

עד דקביל עליה כל אונסא דאתי מחמתיה' (בבא קמא קי"ד א). ותרגום הדברים: בן ישראל שמכר קרקע לגוי על מיצרו של בן ישראל חברו, מנדים אותו. מה טעם? אם נאמר משום דינו של בן-מיצר, והרי אמרת 'קנה מגוי ומכר לגוי אין בו משום דין של בן-מיצר'. אלא משום שאומרים לו: 'הרבצת לי ארי על מיצרי'. מנדים אותו עד שיקבל עליו כל אונס שיבוא מחמתו.

הלכה זו לא זו בלבד שהיא מגינה על בעלי האדמות, אלא יש בה גם הערכה לעובד-האדמה הנכרי בימים ההם. וקשה להכריע מה כאן הטעם לדבר; האם ביקשו שיהודים ימכרו אדמות איש לרעהו ולא לגויים, ועל כן אמרו ששכן גוי הוא סכנה, או להיפך. מכל מקום, דבר אחד ברור: יהודי בבל שהרבו לקנות קרקעות, במשך כל תקופת האמוראים ועד לתקופת הכיבוש של הערבים, מעידים שהיתה להם הרגשת בטחון שהשלטונות יגנו עליהם ועל נכסיהם. והרי אין לך ניגוד בתכלית בין יהודי ארץ-ישראל לבין יהודי בבל בכל הנוגע להרגשת הבטחון והאמון במדי-ניותם של השלטונות. יהודי ה'גולה' חשו תחושת בטחון במצבם האזרחי-המשפטי, בעוד שיהודי ארץ-ישראל נאנקו תחת מדיניות המסים של הרומאים שגרמה לאבדן בעלות על האדמות, למצער בארץ יהודה, כשם שהרסה את החקלאות במצרים ובאזורים פוריים אחרים ברחבי האימפריה הרומית. עובדה מאלפת זו על מצבם המשפטי והאזרחי של יהודי בבל צריכה דיון נפרד.

השקייה

אחד החזיונות המעניינים במאמצייהם של אמוראי בבל להרבות יבוליהם ולשפר איכותם הוא תשומת הלב המרובה שהקדישו להשקיית השדות והגינות. מתוך הרבה דינים ומעשים נציע רק אחדים מהם. כבר נזדמן לנו לשמוע על הפוריות הגדולה של אותם החבלים שלאורך הפרת. נהר זה היה מספק שפע של מים לשם השקייה. ואכן תנא עלום-שם דרש על הפרת: 'שמפריד והולך עד שכלה במגריפה' (ספרי דברים פיסקא ו, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 15, וש"נ). לאמור, 'מפריד והולך להשקות את הגנות והפרדסים והשדות עד שכלה מתוך שמגרפין אותו במגריפה אילך ואילך להשקותן' (מנחת יהודה, לבראשית רבה פרשה טז ג, עמ' 145—146).

מן הפרת¹¹⁶ ומן החידקל, וכן מן היובלים הרבים ומתוך הנהרות שביניהם, היו

¹¹⁶ פונק ערך רשימת הנהרות בבבל שנזכרים בתלמוד הבבלי. ראה במאמרו Beiträge zur Geographie des Landes Babel, שנדפס ב-Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft, כרך ו, 1909, עמ' 335—340. ועל חשיבות ההשקייה של שדות וגינות ומטעים אנו למדים מהרבה הלכות. המקורות נאספו על-ידי גיומן וקרויס והובאו בספרו של הייכלהיים, Roman Syria, עמ' 143—144, ובהערה 33. וראה עוד לדוגמה, מאמרו של שמואל, בדין חזקה, בבא בתרא נד א: 'האי מאן דפתח מיא בארעא אדעתא

מושכים תעלות-מים. על תעלות אלו היו שומרים שלא יתפוררו דפנותיהן. לכן אמר רב יהודה לרב (ראה בהערה 113): אדא משוחאה (מודד קרקעות) ארבע אמות דאניגרא זלזל בהו' (בבא מציעא קז ב), כלומר 'אמת המים שהמשיכוהו מן הנהר הגדול אל השדות על פני הבקעה כולה, ומניחין בעלי כל שדה ושדה מלזרוע את אגפיה רוחב ארבע אמות שלא תתקלקל שפתה. ומודדין אותם כולם ביחד ומציינים אותם שלא יחרשו מן הסימן ולחוץ' (רש"י). ורב יהודה עוד הוסיף ואמר לאדא מודד קרקעות: 'דאנהרא לא תמשחנו כלל' (שם, שם). ופירש רש"י: 'אלא באומד הדעת תניחנו כדי שיהו ניכרים לעינים שהן שלמות ורחבות'. למדנו שהתעלות היו נקראות 'נגרי' (וביחיד: נגרא), ולדעת רב יהודה אין לדקדק כל כך בשעת מדידה 'רצונו לומר שיהו מודדין בריות. מכל מקום אין צריך להניחן מרווחות כל כך עד שיהא ניכר לעין בלא מדידה, ודיו שימדדם בריות, שהרי אין אדמות אלו משועבדות אלא לבני אותה בקעה (= שטח של שדות) ואין המדרס גדול כל כך (= אין הרבים הולכים שם). אבל אם היה הנהר עובר דרך שם, צריך כל אחד להניח בשלו ארבע אמות בשיעור מרווח כל כך שיהא ניכר בלא מדידה. שמתוך שנהר משועבד לכל העולם אף שפתו משועבד להם לפירוק משא שבספינה לשפת הנהר או להכניס משא שבשפת הנהר תוך הספינות (וכמובן גם לאלה שהיו משקין שדותיהן, ראה בשיטה מקובצת למקומנו ד"ה דאנהרא) וצריכים לשיעור גדול, ומפני זה הוא מזהיר שלא למדוד בהם כלל' (דברי המאירי, בית הבחירה, בבא מציעא עמ' 399—400). והכלל שכלל רב יהודה הוא: 'ארבע אמות דאנגרא דבני נגרא דאנהרא דכולי עלמא' (שם, שם).

והדברים עתיקים. הנושאים הללו שהעלה רב יהודה כבר נדונו באוספי חוקים קדומים, שנחקקו בארצות הפרת והחידקל. כך, למשל, בחוקי ח'מורבי (מלך בבל, שמלך בשנים 1728—1686(?)) לפני הספירה. ראה אנציקלופדיה מקראית כרך ג,

דארעא קני וכו'. או המשא ומתן של הגמרא, בבא בתרא נג א. על מאמרו של רבי יוחנן, ועל האגדות שמקשרות את הנהר פרת עם ארץ-ישראל, ראה פטאי, המים, עמ' 154. ובשבת מי הפרת דיבר רבי יוחנן: 'מפני מה אין מצורעין בבבל מפני שאוכלין תרדין ושותין שכר ורוחצין במי פרת', כתובות עז סע"ב. ועל ההבחנה בין מימיו של החידקל לבין מי הפרת בברכות נט ב. וראה בדק"ס באות ס. היה נוח מאוד לנצל את מימיו של הפרת לשם השקייה, משום שערוצו היה גבוה משאר הנהרות בבבל: 'דאמר רב יהודה אמר רב כל הנהרות למטה מג' נהרות וג' נהרות למטה מפרת', בכורות נה סע"א. וראה רש"י לסוכה נג ב, ד"ה סולמי דפרת. ועל חשיבותו של הפרת בהלכה ראה בבכורות נה א: 'הנודר ממימי פרת אסור בכל מימות שבעולם...'. ומעניין הדבר, שעל אף השינויים שחלו באפיקי הנהרות והתעלות במשך הדורות, מעיד א"י ברור (אבק דרכים, ספר ראשון, תל-אביב תש"ד, עמ' 241) כי: '...עד מול בגדד גבוה אפיק הפרת מאפיק החידקל; במקום זה יזרמו אפוא המים בתעלה מן הפרת אל החידקל; מן המיצר שבין הנהרות ולמטה גבוה החידקל...'.

עמ' 171 ואילך) נדונה השאלה של חפירת תעלות השקייה וחיזוקן, כדי למנוע התפוררות דפנותיהן וגרימת נזק לתבואה על-ידי שטפון המים, וכן מידת העונש למי שמתרשל בשמירה על שלימות התעלות וחיזוקן¹¹⁷. ואף בספר חוקים פרסי מימיהם של הסאסאנים מוקדש פרק שלם, שדן בזכות אדם שחפר תעלת מים, הוא עצמו או בשותפות עם אנשים אחרים, זכויותיו על המים, חובותיהם של בעלי השדות הסמוכים שמבקשים להשתמש במים ולא השתתפו בחפירת התעלה, מקרה של התמו-טטות התעלה וגרימת שטפון, והרבה מקרים כיוצא באלה¹¹⁸. וכשם שהמחוקקים הללו ביקשו לשמור, בין השאר, על השדות הזרועים מפני שטפונות בגלל התרשלות בשמירת התעלה (או התעלות), או על-ידי השקייה בלתי-זהירה, כך גם חכמי בבל

117 ראה Driver and Miles, *The Babylonian Laws*, כרך ב, עמ' 30—31, סעיפים 53—56; והנ"ל *The Assyrian Laws*, עמ' 309—311; והשווה The Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament, ed. J.B. Pritchard, p. 168b, 53—56 וכיוצא בו נידונים עניינים אלה באוסף של The Neo-Babylonian Laws בספרו של פריצ'רד הנזכר, עמ' 197, מספר 3. וראה ה"ו סאגס (Saggs), דברי ימי בבל, עמ' 147—148; 350.

118 ראה S. J. Bulsara, *The Laws of the Ancient Persians as found in the 'Mâtikân Ê Hazâr Dâstân, or The Digest of a Thousand Points of Law'*, Bombay 1937. לדעתו של המהדיר, ספר זה הוא אוסף של ספרי-חוק אחדים, ראה בכרך א, עמ' 19. על חשיבותו של ספר זה ראה גם Ch. Bartholomae, *Die Frau im Sassanidischen Recht*, היידלברג 1924, עמ' 5. הפרק שדן בנושאים הנזכרים הוא פרק כב, עמ' 238—248, וראה שם, פרק מב, סעיף 126, עמ' 590, ובמבוא עמ' 71—72. הספר הנזכר נתחבר על-ידי משפטן ששמו Farrokho-Mart Vâhrâm. זמנו אינו ידוע. Bulsara סובר שהמשפטן הנזכר חיבר אוסף-חוקים זה בשנים האחרונות של המלך כוסרו פרוז (590—628). אולם חוקרי איראן אחרים מאחרים את החיבור למאה התשי-עית. ראה במבוא של הספר עמ' 16. על זמנו, מקורותיו ומגמתו של ספר-חוקים זה ראה בספרו של J. Rypka, *History of Iranian Literature*, Dordrecht 1968, p. 47. הדברים, שם, נכתבו בידי O. Klima. הלה סובר שהחוקים מקורם בלא ספק בתקופת בני סאסאן. וראה גם Ch. Bartholomae, *Zum Sassanidischen Recht*, Sitzungs-berichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse, 1920, S. 40; J. Karst, *Armenisches Rechtsbuch*, Bd. I-II, Strassburg 1905, Bd. I. S. 192, Par. 150; Bd. II. S. 273. בקשר לשימוש בעדויות מספרי חוקים אשוריים-בבליים קדומים צריך להעיר, שאנו מביאים חומר זה להשוואה לשם חידוד הראייה. שכן עדיין דבריו של אופנהיים בעינם עומדים: 'The Mesopotamian urbanites neither profess interest in written laws nor ask for their promulgation... because the unwritten, traditional law inevitably favors the upper class, the landlords. In Mesopotamia the promulgation of written laws was an important function of the king, an expression of his social concern, whether these laws were actually applied or represented only a socio-political programme'; A. L. Oppenheim, *A new look at the structure of Mesopotamian society*, in: JESHO, vol. X, 1967, p. 9. מכל מקום, בחוקים הללו אפשר להשתמש כבעדות מסייעת להכרת המציאות, שאותה מבקש המחוקק לתקן.

ת ק ל א ו ת

(על רב כהנא ורב ענן ראה במסכת בבא בתרא מא א) ובתוכם רב יהודה. רבו של רב יהודה, שמואל, אמר: 'האי מאן דמחזיק ברקתא דנהרא חציפא הוי סלוקי לא מסלקינן ליה' (בבא מציעא קח א). תרגום הדברים: מי שהחזיק בשפת הנהר חצוף הוא. לסלק אין מסלקין אותו. שמואל אמר זאת על יסוד המציאות. ידועים היו לו מקרים של בעלי אדמות, שעיבדו אדמותיהם עד לשפת הנהר ממש. אך במרוצת השנים התקינו הפרסים שיהיו כותבים בשטרות: 'קני לך עד מלי צוארי סוסיא מיא' (שם, שם), כלומר: קנה לך עד מלוא צוואר הסוסים מים. ומוסיפה הגמרא שלאור החוק הפרסי: 'סלוקי נמי מסלקינן ליה'. לאמור, 'לאותן שלוקחין שדות שעל שפת הנהר "קני לך השדה עד תוך הנהר מלא צואר הסוס"'. והלוקחין גודרין גדירין רחוק מן הנהר שלא לקלקל את מקום הרבים. ואם בא אחד והחזיק מן הגדר ולצד הנהר מסלקינן ליה. לפי שהיא קנויה לבעל הגדר עד תוך המים, רש"י (אולם ראה בתוספת ד"ה והאידנא).

סכסוכים רבים נתעוררו בין יורשים, או בין שותפים, כשכל אחד מהם רצה שחלקת שדהו תהיה בקרבת תעלת המים (ראה, למשל, בבא בתרא יב ב, ושם, יג א, ועוד). וכיוצא בו אנו שומעים על זכות קדימה בהשקייה, בהתאם למקום הישוב לאורך נהר או תעלה ואם מותר לאלה היושבים במעלה הנהר, להקים סכר לשם השקיית שדותיהם, דבר שעשוי למנוע מים מן היושבים במורד הנהר (ראה, לדוגמה, גיטין ס ב).

תפירת תעלות ההשקייה אל השדה ובתוכו היתה מוטלת על האריס (ראה בבא מציעא קג ב). ונביא בזה דוגמה אחת בלבד למידת ההערכה שהעריכו בעלי-האדמה אפילו השקייה אחת (גיטין עד ב): 'ההוא גברא דאמר ליה לאריסיה, כולי עלמא דלו תלת דלוותא ואכלי (וי"ג: "ושקלי" או "ושקול") ריבעא. את דלי ארבעה ואכול (וי"ג: "ושקיל" או "ושקול") תילתא ...' (איש אחד אמר לאריסו 'כל האריסים שבמקום זה משקין התבואה שלש פעמים בשנה ... ומנהג האריסין ליטול רביע התבואה בשביל טורח חרישה וזריעה וניכוש והשקאה וכל צרכי השדה. [ואתה] השקה את השדה ארבעה פעמים' [והיטול שלישי] — רש"י¹¹⁹).

¹¹⁹ פליקס, החקלאות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 326 בהערה 312, הקשה על דבריו של רש"י, על יסוד בבא מציעא קג ב, 'שחלקו של האריס ביבול שני שלישים או אף שלשה רבעים וכו''. אך צריכים אנו לדייק שרש"י אומר בגיטין 'כל האריסים שבמקום זה ...', כלומר יש כאן מנהגים מקומיים, ודבר זה עשוי להשתנות ממקום למקום, מסוג אחד של אדמה לסוג אחר, וכיוצא באלה. וצודק בדרך-כלל גולאק, דיני קרקעות, עמ' 110—111: 'קשה לקבוע בדיוק על-פי מקורות התלמוד את שעור התשלום מים שהיו רגילים לשלם לבעל הקרקע ...'. וראה, שם, להלן המקורות. וראה הייכלהיים, Roman Syria, עמ' 147—148. אולם ראה מה שהשיב פליקס שם. האריס היה חייב גם לחפור את התעלות. ראה בבא מציעא קג ב, ורש"י ד"ה ואריסא עביד בי יאורי.

דומה שנוהג זה, שאריס חייב בהשקיית שדה, היה רווח במשך מאות שנים אחרי חתימת התלמוד בבבל. רב האי גאון נשאל: 'אנו יש לנו גנות ופרדסין ובהם שדה לבן ושדה אילן. ומהן שיכולין בעליהן להשקותן כל זמן שירצו. ומהן אין להם חוק להשקות אלא ביום השבת חק ולא יעבור מימי הקדמונים. ויש לנו אריסין גוים שלוקחין חמש מן הפירות. והם משקין ועושין כל מה שרוצים והיהודי בעליהם לא ידע עמם מאומה. יש בדבר זה משום אסור להשקות את הזרעים על ידי גוי בשבת, או מותר שהגוי העריס (=האריס) הוא המשקה' (תורתן של ראשונים, ח"ב, עמ' 57 סימן ג = תשובות הגאונים, מוסאפיה, ליק, דף כד ע"א סימן מה בשינוי בפתיחה). והגאון השיב על כך, ואין לנו כאן עניין בתשובתו. לא נאמר כאן שהמדובר בבבל, אולם כבר העיר מאן, *The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History, JQR, Vol. X, 1919-1920, pp. 313-314* [ובצילום הדפסה בכרך אחד, עמ' 146—147], שהשאלה מתאימה לדרך השקייה שהיתה נהוגה בבבל לפי תור קבוע, וכפי שנראה בסמוך.

והיו ישובים שהיו רחוקים יותר מן הנהרות¹²⁰, ובהם היו חופרים בארות המכונות

120 המונח נהרות בבבלי אינו בא תמיד במובן אחד. בדבריי אני מתכוון במונח זה רק לפרת ולחידקל, ולא לתעלות שחיברו ביניהם. ברם עלינו להעיר על מובנים אחרים, והכול בהתאם לטקסט. בדבריו של רש"י, לדוגמה, אנו מוצאים כמה מובנים. במועד קטן ד א ד"ה נהרות הוא מפרש: 'אריטא דדלאי, נהר קטן'. ראה מהדורת קופפר, עמ' 5, ושם בהערה 9. בבבא קמא נ ב ד"ה 'אריטא יאור'. והשווה בבא קמא סא א ד"ה אריטא. וד"ה דדלאי, 'משקה שדות והיא עמוקה ולפיכך היא נקראת אמת המים דעמוקה ורחבה אמה'. ובמגילה טז א ד"ה 'נהרא', מפרש: 'ליטול מכס', כלומר נהר שעליו שטות ספינות טעונות סחורה. ובעירובין נה ב ד"ה 'נהרא, ראוי לטבילה...'. וראה ההבחנה במסכת בבא מציעא קג סע"ב בין 'נהרא רבה' ולבין 'נהרא זוטא', ודבריו של רש"י שם, ועוד רבים כיוצא באלה. ואשר למונח נגרא, שכבר נתקלנו בו בפנים, ושמובנו לרוב בתלמוד הבבלי הוא נחל שמושך מימיו מנהר, מתעוררים גם כמה קשיים. ראה למשל בבא בתרא יג רע"א: 'חד גיסא נגרא וחד גיסא נהרא פלגין לה בקרנאזול'. בערוך, ערוך השלם, כרך ז, עמ' 205—206, ערך קרנאזול, פירש: 'שדה אשר מזרחה וצפונה מושך עליהן נהר. ומערבא ודרומה מושך עליהן נגרא. חולקין זו השדה בקרנאזול. נוטל האחד חציה מזרחה ודרומה והאחד מערבה וצפונה. נמצאת שנחלקת באלכסון לשני חצאין. וכל אחד מהן טריגונא. כלומר יש להן ג' זוויות לכל אחד מהן. ויש לכל אחד מהן נהרא ונגרא. שאם ייבש הנגרא ישקה מן הנהר...'. על הקשיים שפירוש זה מעורר, ועל פירושי הראשונים, ראה ר"ש אברמסון במאמרו, פירוש קדמון למסכת בבא בתרא, סיני, כרך כה, עמ' רס"ז—רס"ח, ועמ' רס"ח בהערה 42. ועל דבריו הנזכרים של הערוך ומקורם ראה דבריו של הנ"ל, במאמרו 'לחקר הערוך', לשוננו, כרך לו, תשל"ב, עמ' 142—143. וראה אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 229. מכל מקום, דברי הגמרא, על אף כל הקשיים שבהם, מעידים על מאבקם של בעלי הקרקע בבבל להשגת כמות מירבית של מים לשם השקייה. וראה גם בבא בתרא יב ב: 'ותרי ארעתא אתרי נגרי...'. ועל העומק הרווח של תעלות-ההשקייה ראה המשא-ומתן במסכת בבא קמא נ ב, בשולי המקרה ששור נפל לתוך

ח ק ל א ו ת

בבבל 'גרגותא', או 'בי גרגותא'¹²¹. לעתים היו שותפים אחדים בבאר אחת. וכדי לשמור על תור שנקבע בין השותפים היו ממנים אדם מיוחד, שהיה משגיח שלא ישקה אדם שלא ביומו. מפקח זה נקרא 'ריש גרגותא' (ראה, לדוגמה, קידושין עו ב, ואינו בכתב יד מינכן; ברכות נח סע"א, בבא בתרא צא רע"ב)¹²². אולם מדרך הטבע שנמצאו שותפים, שביקשו בכוח הזרוע להשקות ביום שלא חל בו תורם. והרי דוגמה אחת למעשה-אלימות כזה (בבא קמא כז ב): 'דההיא גרגותא דבי תרי דכל יומא הוה דלי חד מינייהו אזל חד מינייהו וקא דלי ביומא דלא דיליה. אמר ליה יומא דידי הוא. לא אשגח ביה. שקל פנדא דמרא מחייה' (מעשה בבור של שניים, שכל יום היה דולה אחד מהם, הלך אחד מהם ודלה ביום שאינו שלו, אמר לו: יום שלי הוא. לא השגיח בו. נטל קת מעדר והכהו).

יש להניח כי מקרה זה הוא קיצוני. אבל התופעה גופה כבר הזכרנוה למעלה. שכן בהתחשב באקלימה החם של בבל, וברצונו של בעל השדה בהצלחת הגידולים, דבר שתלוי במידה מרובה בהשקיית אדמתו, מסתבר שפרצו מריבות וסכסוכים בכל הנוגע לניצול מי ההשקייה שעמדו לרשותם. בחשיבות ההשקייה התחשבה גם ההלכה במקרים מסוימים. למשל, בדין השקיית שדות או גינות בחול המועד פסק שמואל: 'נהרות המושכין מים מן האגמים מותר להשקות מהן בחולו של מועד'

'אריטא דדלאי'. מונח זה נתפרש בערוך, ערוך השלם, כרך א, ערך אורתא, עמ' 305, בקשר לדבריו של רבא (בדפוסים אחדים 'רב פפא', אולם ראה בדק"ס לחולין, קז א, אות מ) בחולין קז א: 'האי אריטא דדלאי (וי"ג: דדולאי) אין נוטלין ממנה לידיים' בשתי פנים: 'שדולין להשקות הגנות... דולין מן הבור וממלאין צנורות סביביו להשקות השדות...'.¹²¹

121 על הכתיב של מלה זו ועל גזרונה ראה בערוך, ערוך השלם, כרך ב, עמ' 353, ובתוספות הערוך השלם, עמ' 131, ערך גרגתא. ובתשובת גאון, גנזי שכתר, ח"ב, עמ' 159, מפרש: 'גרגותא דלו מן גלד תיר', כלומר דלי שנעשה מעור שור. וראה שם דבריו של הר"ל גינצבורג, עמ' 155. ולוין הביא תשובה זו באוצר הגאונים, בבא קמא, הפירושים עמ' 128, סימן מו, מתשובות הגאונים, שהו"ל ר"ש אסף, ירושלים תש"ב, עמ' 163. והיא אינה שם. ועל 'בי שקיא' ראה קידושין סב ב, ובספר השטרות לרב האי גאון, שהו"ל ר"ש אסף, עמ' 26, ובהערה 20. ועל 'בי יאורי' (ראה בבא מציעא קג ב) ראה ליקוטים מן ספר המליצה לר' שלמה בן ר' שמואל, שהו"ל ז' בכר, בודפשט 1900, עמ' 29, שפירש: 'עושה חריצין בקרקע שהולכין המים על פני כל השדה'.

122 ועל השינויים בין הלשון בבבא בתרא ולבין ברכות ראה בערוך הנזכר בהערה הקודמת. ובדק"ס לבבא בתרא, באות ח, וחילופי גירסאות במהדורתו של ר"ש אברמסון לבבא בתרא. ובספר המעשיות, גסטר, עמ' 33, גורס: 'אמר רב חנין בר אבא'. ו'ריש גרגותא' בברכות נח סע"א פירש רש"י... הממונה על החופרין חפירות למלאותן מים כדי להשקות בהן שדותיהן'. בפירוש במיוחס לרבינו גרשום לבבא בתרא פירש: 'שממונה על הדולין'. ובפנים פירשנו על-פי הרשב"ם לבבא בתרא. ועל באר פרטית 'בי גרגותא דפלניא' ראה בבא בתרא נו א. ופירוש שונה לגמרי פירש יהודה הדסי, אשכל הכפר, קל"ח א: '... אותו העץ המושם בראש התורן של ספינה...'.¹²²

(מועד קטן ד א), וזאת משום 'הני אגמי דבבל כמיא דלא פסקי דמו' (שם, שם, וראה בדקדוקי סופרים, בסוף אות ד). ופירושו: '... שיש בהן שפע של מים ונהרות המשוכין מהן לא פסקו...'. (רש"י, מהדורת קופפר, עמ' 5—6). או לפי פירוש אחר: 'מפני שהן יושבים בעמקים וכל כך הם שבעים ומלאים כמעיינות וליכא למיחש' (ואין לחשוש שהמים ייפסקו ויטרח להביאם ממקום אחר, ר"ש בן היתום, עמ' 9)¹²³. שדה שהיו משקים תדיר במים של באר הוא 'שדה העשויה לבורות' (בבא בתרא יז ב). מובן שלא תמיד נמצאו מים בחפירת בארות (ראה, למשל, בבא מציעא קג א). וכשבעל השדה לא היה יכול למשוך מים מן הנהרות, או ממימיו של באר, נאלץ היה לקנות מים. דבר זה אנו למדים, למשל, מדין מוחרם. המוחרם, כידוע, אסור היה לשכור אותו לשם עבודה או להיות נשכרים לו, ולשם קיומו התירו לו לעשות 'לו חנות קטנה בשביל פרנסתו' (מועד קטן טו א). ורב¹²⁴ נתן דוגמה לדין הנזכר שהוא שנוי בברייתא, באמרו: 'זבוני מיא בפקתא דערבות' (שם, שם), כלומר שיכול המוחרם למכור מים בבקעה צחיחה. במקומות מסוימים בבבל חסרו לעתים אף מים לשתייה, כגון במקרהו של מר בריה דרבינא (ברכות נד א). לתושבי מקומות כאלה, שבהם היה מחסור חמור במים, הורה רבינא¹²⁵ ליטול את ידיהם בשחרית ולהתנות שיצאו לידי חובה כל היום כולו (חולין קו סע"ב — קז רע"א)¹²⁶. ביישובים הללו היו התושבים תלויים במיוחד בחסדי שמים, ובהם ולמענם גזרו לא אחת על תעניות ציבור. לעניין זה נידרש להלן בהקשר אחר. ברם רוב היישובים שבהם ישבו יהודים בארצות הפרת והחידקל, לא היה בהם בדרך כלל מחסור במי שתייה ובמים לצורך השקיית השדות והגינות. מאמצים אלה להשקות את השדות הם אצל הפרסים, בני דת מזדה, בגדר חובה דתית חשובה ביותר. כך, לדוגמה, באווסטה, ווידוודאט 3, 4 (מהדורת וולף, עמ' 326) מצווה אהורה מזדה על הבאת מים לאזורים צחיחים לשם פיתוח החקלאות¹²⁷. באזורים כאלה, למשל במדי, מצא

123 באופן אחר פירש בפירוש מסכת משקין כ"י בית המדרש לרבנים בניו-יורק, שהו"ל הרב מ' זק"ש, עמ' יא: 'כמיא דלא פסקי דמו דאית בהו מים נובעין'.

124 וי"ג: 'רב חסדא', ראה בדק"ס באות א. וכיוצא בו גורסים בפירוש מס' משקין, שנזכר בהערה הקודמת, עמ' מח, ור"ש בן היתום, עמ' 71.

125 ראה בדק"ס, אות י.

126 בדרך כלל לא היו מקומות כאלה מאוכלסים ישובים חקלאיים. אזורים אלה היו משמשים מקום ללסטים, שהיו מסכנים חייהם של עוברים ושבים (ראה, למשל, נזיר מג ב).

127 ראה Geiger, Civilization etc., עמ' 206. ומעניינים הם דברי הפרשן על 'גישרא דשביסתנא', ברכות נט ב, שבאים בפירוש רב סעדיה גאון למסכת ברכות שהו"ל הרב ש"א וורטהיימר, ירושלים תרס"ח, כא ב: 'מקום תגבורת (=איסוף) מי הנהר. בלילה היה נסגר שלא יעלה עליו שום אדם ולא יצאו המים ממקומם. "שבי" לילה בלשון פרסי. "סתאנא" דלת נעולה'. כפי הנראה, הכוונה לסכר שנבנה על-ידי השלטונות הפרסיים, ומכאן שמו.

ח ק ל א ו ת

פוליביוס הרבה תעלות השקייה (היסטוריה, י, 28). לעתים נבנו תעלות השקייה לאורך קילומטרים מן המקור, או ממקורות המים, עד לשדות, וכדי למנוע התאדות המים בדרך הארוכה בחומה הגבוהה של פרס נחפרו התעלות מתחת לפני האדמה (ראה פריי, The Heritage of Persia, עמ' 9—10). מובן שעבודות אלו נעשו בהשגחת השלטונות, או על-ידי בעלי-אדמה עשירים בעצמם, או בשותפות עם אחרים. החוק הפרסי קבע את זכויותיו של החופר, או החופרים, בעלי התעלה וחובותיהם (ראה The Laws of the Ancient Persians פרק כב, סעיפים 2—4, עמ' 238—240). אמוראי בבל היו פטורים מלהביא מים ממרחקים גדולים. אולם מובן מאליו שאווירה כללית זו, שהיתה שוררת במלכות פרס ומשתקפת בחוקים שחקקה על מנת לעודד את החקלאים שידאגו להשקות את שדותיהם גם באיזורים יבשים, ולהגן על זכויותיהם של בעלי התעלות — אווירה זו סייעה בידי יהודי בבל לפתח רשת-תעלות ענפה לצורך השקיית שדותיהם.

עונות החקלאות

לאור האמור בראש הפרק הזה על התנאים האקלימיים בבבל, נראה דיון על עונות חקלאיות לא רק מיותר לגמרי אלא לכאורה נטול כל משמעות, שהרי עובד האדמה היה עסוק בכל ימות השנה, אם בגידולי שדה ואם בגידולי ירק או במטעים. ואם בכל זאת נייחד דיון על עונות חקלאיות, הרי זה בעיקרו של דבר משום בעיה אחת, שהעסיקה חוקרים הרבה שדנו במצבם הכלכלי של יהודי בבל. על יסוד דברינו שהחקלאות היתה מפרנסת את בעליה בצמצום, ובייחוד אם מדובר בבעלות על יחידות-קרקע לא גדולות¹²⁸, נשאלת השאלה היאך נפרש את דבריו הנודעים של

128 אין בידינו מקורות כדי לעמוד על גודל שדותיהם של אמוראי בבל, ואולם יש לנו הגדרה על היחידה הקטנה ביותר הקרויה שדה. ראה א' גולאק, דיני קרקעות, עמ' 25—26. ולספרות שם יש להוסיף ערוך, ערוך השלם, כרך ג, עמ' 76, טור ב, ערך דם², על בבא קמא קז ב. וראה בבא בתרא צה רע"א. גם לשונות כגון 'שדה גדולה', או 'שדה קטנה' (בבא מציעא ק סע"א) אינם נותנים לנו מושג ברור על גודל השדה. כיוצא בו אין לעמוד מתוך המקורות על מחירי הקרקע. מובן שיש הבדל במחירים בטיב האדמה, מקומה, קירבתה אל מקורות המים וכיוצא באלה גורמים. געצאוו בספרו, על נהרות בבל, עמ' 59—60, כותב: 'מרבית העם היו עניים . . . מפלגת עובדי האדמה, אף כי ידעו היטב את הידיעה ההיא, חקות זרע וקציר (אגראנאמיה) ובחריצות כפם עבדו אדמתם להרוות מיטב שדותיהם ולהשביח פרדסיהם וכרמיהם, בכל זאת רק בזעת אפם אכלו לחם העצבים. לא רק האכרים, האריסים והשתלים חיו חיי צער, פת במלח אכלו ועל רגבי העפר מתקה שנתם, כי אם גם בעלי הנכסים הקטנים לא עשו עושר; רוב בעלי השדות לא מצאו און למו לקנות שדה במחיר אלף זוז רק בעמל רב (בבא מציעא עז ב) . . .'. ועל העניין האחרון חוזר פונק, JLG, כרך ו, 1909, עמ' 214. ושניהם טעו; שכן זוהי ברייתא, שעניינה המצב בארץ-ישראל ולא בבבל, ואילו תמונתו הקוד-דרת של געצאוו על מצבם של אחדים מעובדי האדמה או מבעלי הקרקע הקטנים